

ГРОМАДЯНСЬКА СПІЛКА
«ПЛАТФОРМА ГРОМАДЯНСЬКИХ СИЛ 22 ЛЮТОГО»
ХАРКІВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ
ІМЕНІ М.Ф. СУМЦОВА
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ Г.С. СКОВОРОДИ

МІХЕЄВСЬКІ ЧИТАННЯ

Випуск 1

ХАРКІВ
МАЙДАН
2019

Відповідальні редактори

В.С. Аксьонов, канд. іст. наук

В.В. Колода, канд. іст. наук

Редакційна колегія

Н.В. Аксьонова, канд. іст. наук, доц.; Ю.В. Буйнов, канд. іст. наук;

С.В. Д'ячков, канд. іст. наук; С.М. Куделко, докт. іст. наук, проф.;

С.І. Посохов, докт. іст. наук, проф.; О.М. Сошнікова, канд. філософ. наук

Рецензенти

О.Б. Бубенок, докт. іст. наук, проф.

В.В. Скирда, канд. іст. наук, доц.

Рекомендовано до друку Науко-методичною радою
Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова
(протокол № 4 від 01.06.2019 р.)

Рекомендовано до друку Вченою радою
Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди
(протокол № 4 від 03.06.2019 р.)

*Випуск здійснено за сприяння
громадянської спілки «Платформа гро-
мадянських сил 22 лютого»*

Інформаційна підтримка:

*Інтернет-портал
Справжня варта*

KHARKIV TODAY

INFORMATION AGENCY

*Інформаційне агентство
Kharkiv Today*

М 69 Міхеєвські читання. — Харків: Майдан, 2019. — Вип. 1. — 82 с.

ISBN 966-978-372-748-6 (серія)

ISBN 966-978-372-749-3 (випуск)

До збірника статей увійшли наукові праці археологів, що багато років плідно працюють над вивченням салтівської археологічної культури, і які в той чи інший спосіб продовжують напрямки польових і теоретичних досліджень до розробки яких у свій час мав відношення видатний харківський археолог, професор, засновник харківської школи хозарознавства Володимир Кузьмич Міхеєв (1937—2008 рр.). Переважна більшість статей — розширені доповіді конференції, присвяченої проблемам вивчення та збереження Верхньосалтівського археологічного комплексу, який дав назву одній з найяскравіших культур останньої чверті I тис. н. е. на півдні Східної Європи, а саме салтово-маяцькій (салтівській) археологічній культурі. Завдяки статтям фахівців з різних країн проблеми вивчення та збереження епонімної археологічної пам'ятки у Верхньому Салтові виглядають більш нагальними на загальному фоні дослідження світової спадщини Хозарського каганату.

Книга може зацікавити не тільки вчених, істориків, археологів — фахівців з вивчення салтово-маяцької (салтівської) археологічної культури та історії Хозарії, але й студентів, краєзнавців, людей, не байдужих до минулого рідного краю.

УДК 904(477.54)"07/09"

ПЕРЕДМОВА

21—22 вересня 2018 р. за ініціативи ГС ПЛАТФОРМА ГРОМАДСЬКИХ СИЛ «22 ЛЮТОГО» та ГО «СІЛЬСЬКА ВАРТА», за підтримки Управління культури і туризму Харківської обласної державної адміністрації, Обласного комунального закладу «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини» відбулася науково-практична конференція «САЛТІВ — ПІВНІЧНО-ЗАХІДНИЙ ФОРПОСТ ХОЗАРСЬКОГО КАНАНАТУ».

Головною метою названого заходу було обговорення стану збереження пам'яток всесвітньо відомої археологічної пам'ятки — Верхньосалтівського археологічного комплексу, з відкриттям якого на початку ХХ ст. розпочалися дослідження салтово-маяцької археологічної культури (друга половина VIII — перша половина Х ст.), та ознайомлення з досягненнями харківських археологів у справі дослідження салтівських старожитностей на теренах сучасної Харківської області. До участі у науково-практичній конференції долучилися майже усі харківські археологи, які займаються дослідженням пам'яток салтово-маяцької культури, та фахівці-салтовознавці з Харкова, Києва та Сімферополя. До конференції на базі Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова була підготовлена тимчасова виставка за результатами дослідження пам'яток салтівської культури харківським археологами у 2018 р. На виставці були представлені матеріали з розкопок Верхньосалтівського IV катакомбного могильника та Нетайлівського ґрунтового некрополя Вовчанського району, городища у с. Мохнач Зміївського р-ну, кремаційного могильника біля с. Копанка Балаклійського р-ну Харківської обл.

Усього на конференцію було представлено десять доповідей, в яких розглядалися питання практичного та теоретичного характеру.

Так, доповідь О.Б. Бубенка була присвячена місцю Верхнього Подонців'я в адміністративно-територіальній системі Хозарського каганату, а виступ Г.Є. Свистуна — сучасному стану та перспективі археологічних досліджень городища та селища біля с. Верхній Салтів. У доповіді В.В. Сकिри були розглянуті досягнення археологів у вивченні пам'яток салтівської культури на Харківщині та були окреслені ті проблеми, які виникли під час цих досліджень. Не залишилися без уваги учасників конференції питання збереження та музеєфікації пам'яток Верхньосалтівського археологічного комплексу. Ці питання викликали особливу стурбованість дослідників при відвідуванні ними історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів». У підсумку учасники науково-практичної конференції висловили бажання присвятити цей захід провідному харківському досліднику салтівських старожитностей доктору історичних наук, професору, директору Міжнародного науково-дослідного Центру хозарознавства Володимиру Кузьмичу Міхеєву та зробити такі конференції регулярними. Була запропонована і назва — «Міхеєвські читання». Таке рішення обумовлено значним вкладом В.К. Міхеєва у справу вивчення салтівських старожитностей на Харківщині та визнанням його ролі у становленні харківської школи хозарознавства, що плідно працює й до сьогодні, продовжуючись в його учнях, які виховали вже своїх учнів, які продовжують вивчати хозарську проблематику.

Дана збірка включає статті учасників конференції та археологів-салтовознавців, що продовжують вивчати наукові напрямки і теми, до розробки яких у свій час мав відношення і Володимир Кузьмич Міхеєв.

Віктор АКСЬОНОВ

ЖИТЛО КОЧІВНИКА ЗІ СЛІДАМИ ОБРЯДОВИХ ДІЙ НА ГОРОДИЩІ МОХНАЧ (за матеріалами розкопок 2018 р.)

Проблема виявлення та інтерпретації поховань, що виявлені в межах житлової зони поселень салтівської культури, належить до однієї з найменш розроблених у хозарознавстві. Незважаючи на те, що такі комплекси відомі вже понад століття¹, і час по часу привертають увагу дослідників [Наприклад: 1, с. 46—48, 65—68; 2, с. 46—48; 3, с. 105—129; 4, с. 90—95; 5, с. 4—5; 6, с. 265—269], спеціалізованих і узагальнюючих робіт з цієї проблеми вкрай мало². Це, з одного боку, свідчить про те, що стан вивчення цього питання все ще знаходиться на стадії накопичення матеріалів, а з іншого боку — наявність кількох десятків подібних комплексів (рештки поховання на поселеннях) — вже визріли до рівня самостійного спеціалізованого дослідження. За останній польовий сезон робіт у розкопі 10 на городищі Мохнач (Харківська обл., правий берег Сіверського Дінця) їх кількість збільшилась ще на 2 пункти. Один з таких об'єктів і стане предметом нашого аналізу у запропонованій роботі (рис. 1)³.

Комплекс являв собою рештки круглопланового юртоподібного житла. Його котлован являв собою неправильне коло з розмірами 370 × 300 см (довгою віссю по лінії південь—північ; рис. 2). Рівень підлоги становив — 80 см відносно денної поверхні. Приблизно по його центру виявлено **відкрите вогнище**, яке являло собою скупчення шматків перепеченої глини висотою до 10 см від рівня полу. Материк під вогнищем був пропече-

ний на 5—7 см (рис. 2; 3). З південного боку котловану (з боку схилу) простежено материкову сходинку-останець, горизонтальні розміри якої становили 120 × 60 см. Вона була на 10 см вище підлоги і, скоріш за все, фіксує **вхід** до даного приміщення. У західній частині котловану виявлено **дві ямки**. Більша з них, що розташовувалася впритул до сходинки входу, мала загальні в плані розміри 180 × 70—80 см (з розширенням у північно-західній частині). Вона була подвійною і мала в плані вісімкоподібну форму (рис. 2; 3). Кожне із заглиблень цієї ямки мало округле вигнуте дно з максимальною глибиною у 125 см, стінки до якого рівномірно звужувалися зверху до низу. Між ними на глибині 115 см розташовувалася перемичка шириною у 20 см. Ще одна овальна в плані ямка простежена впритул до західної стінки котловану в ≈50 см на захід — північний захід від вогнища. Її розміри по зачистці полу складали 85 × 75 см. Стінки рівномірно звужувалися вниз до плоского дна (60 × 55 см) на глибині 165 см (рис. 2).

В цілому, **заповнення котловану комплексу** та вище описаних ям являло собою супісковий чорнозем культурного шару зі значною кількістю індивідуальних знахідок. Перш за все слід відзначити залізні знаряддя праці: ніж із залізною обоймою перед черешком (рис. 4: 1) та зламане лезо ще від одного ножа (рис. 4: 2). З цього ж матеріалу була створена петля від сагайдаку (рис. 4: 11)⁴. У південно-східному заглибленні вісімкоподібної ями виявлено уламок кварцитового жорна з діаметром близько 32 см (рис. 4: 18). У тому самому місці знайдено невелику кількість решток керамічного посуду. Серед них був неповний розвал кухонного горщика прикрашеного орнаментом у вигляді горизонтально прокреслених хвилястих ліній по найбільш широкій частині тулубу та горизонтальний прямих прокрес-

¹ Здебільшого вони виявлені в лісостеповій зоні салтівської культури (городища Верхній Салтів, Маяцьке, Мохнач та Сидорівське, селища Маяцьке, Дмитрівське, Мохнач П, Нетайлівка 2), є вони й у степовій зоні (городища Недвігівське та Саркел, поблизу станиці Богоявленської) та ряді поселень, що на Тамані.

² З таких, станом на сьогоднішній день, можна відзначити лише монографію щодо культових комплексів Маяцького городища [7, с. 10—104], статтю узагальнюючого характеру (станом на 2013 р. дослідження) по городищу Мохнач [8, с. 27—31] та одну студентську тезову роботу [9, с. 160].

³ Ще один комплекс, який являє собою інгумаційне поховання чотирьох дорослих осіб у салтівському житлі потребує окремої уваги. Матеріал по ньому міститься у польовому звіті [10, с. 17—20].

⁴ Окрім цього знайдено уламки ще двох залізних предметів незрозумілого призначення з причин поганої збереженості та фрагментарності.

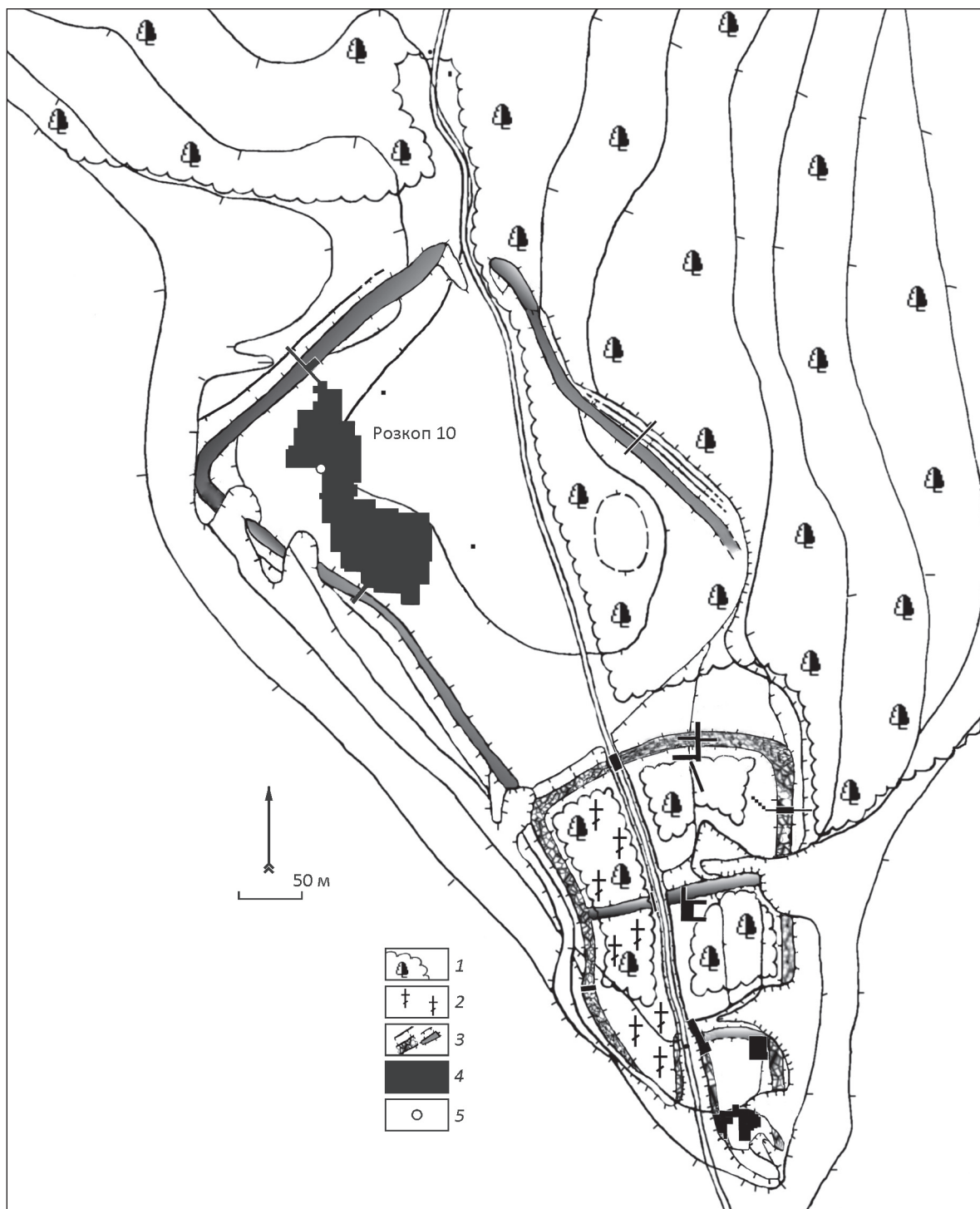

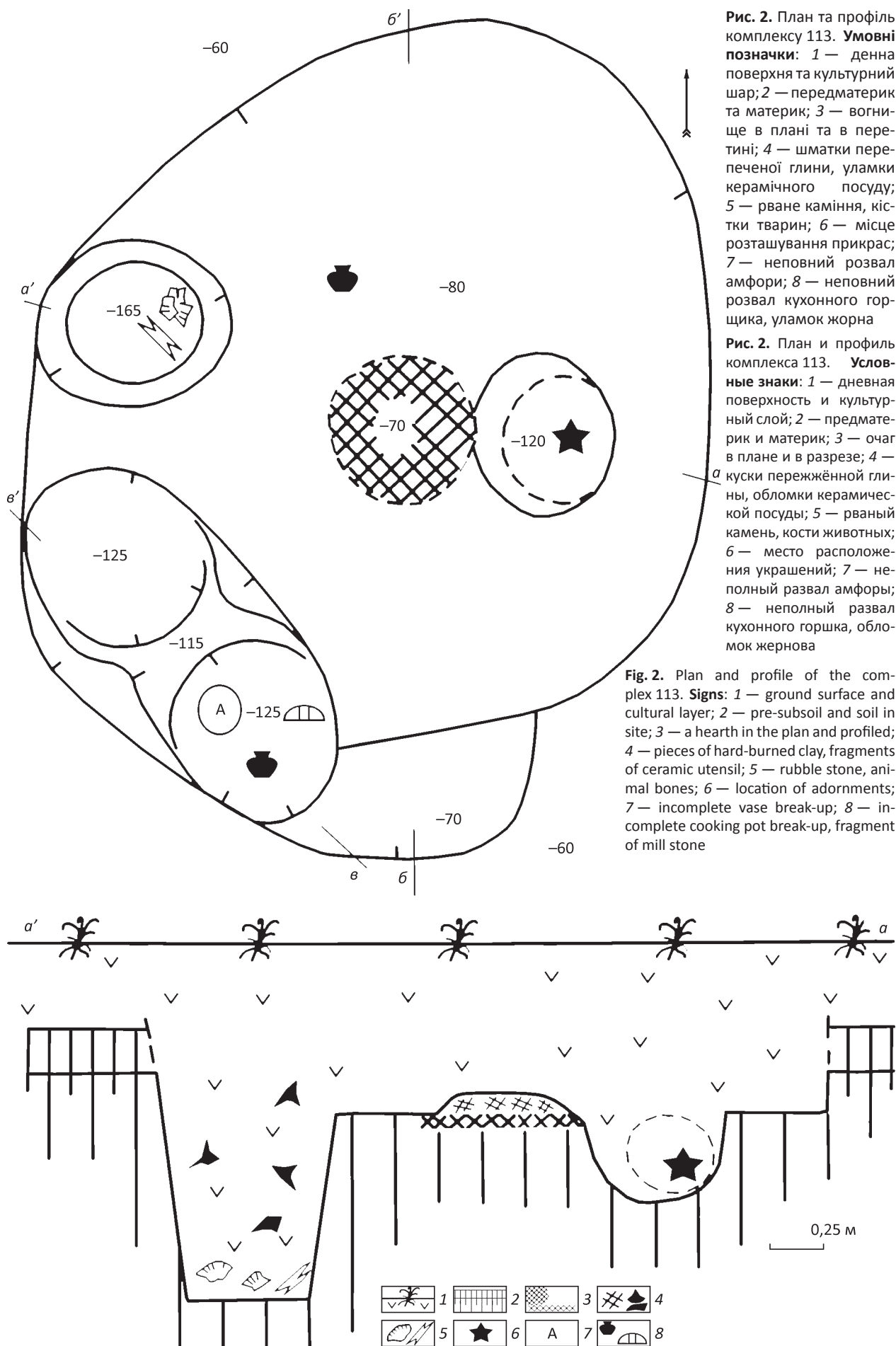
Рис. 1. План городища у с. Мохнач. **Умовні позначки:** 1 — ліс та його межі; 2 — сучасний цвинтар; 3 — рови та вали із використанням каменю та рови і вали ґрунтові; 4 — площі розкопів; 5 — місце розташування комплексу 113 в розкопі 10

Рис. 1. План городища в с. Мохнач. **Условные обозначения:** 1 — лес и его границы; 2 — современное кладбище; 3 — ровы и валы с использованием камня, рвы и грунтовые валы; 4 — площадь раскопок; 5 — место расположения комплекса 113 в раскопе 10
Fig. 1. Hillfort plan in Mohnach village. **Signs:** 1 — forest and its borders; 2 — modern cemetery; 3 — ditches and banks with the use of stone, fitches and soil banks; 4 — square of excavations; 5 — location of the complex 113 in the excavation site 10

лених ліній по нижній частині тулуба (рис. 5: 1, 2), а також уламок верхньої частини ще одного горщика орнаментований прямими горизонтально прокресленими лініями по плечу та косими відбитками гребінцевого штампі по відігнутому краю вінця (рис. 5, 6).

Разом з цим знайдено й неповний розвал гофрованої амфори (рис. 5: 4)⁵. Серед двох десятків уламків кухонного посуду, що вияв-

⁵ Зауважимо, що заповнення північно-західній частини цієї вісімкоподібної містילו лише чистий чорнозем без знахідок.

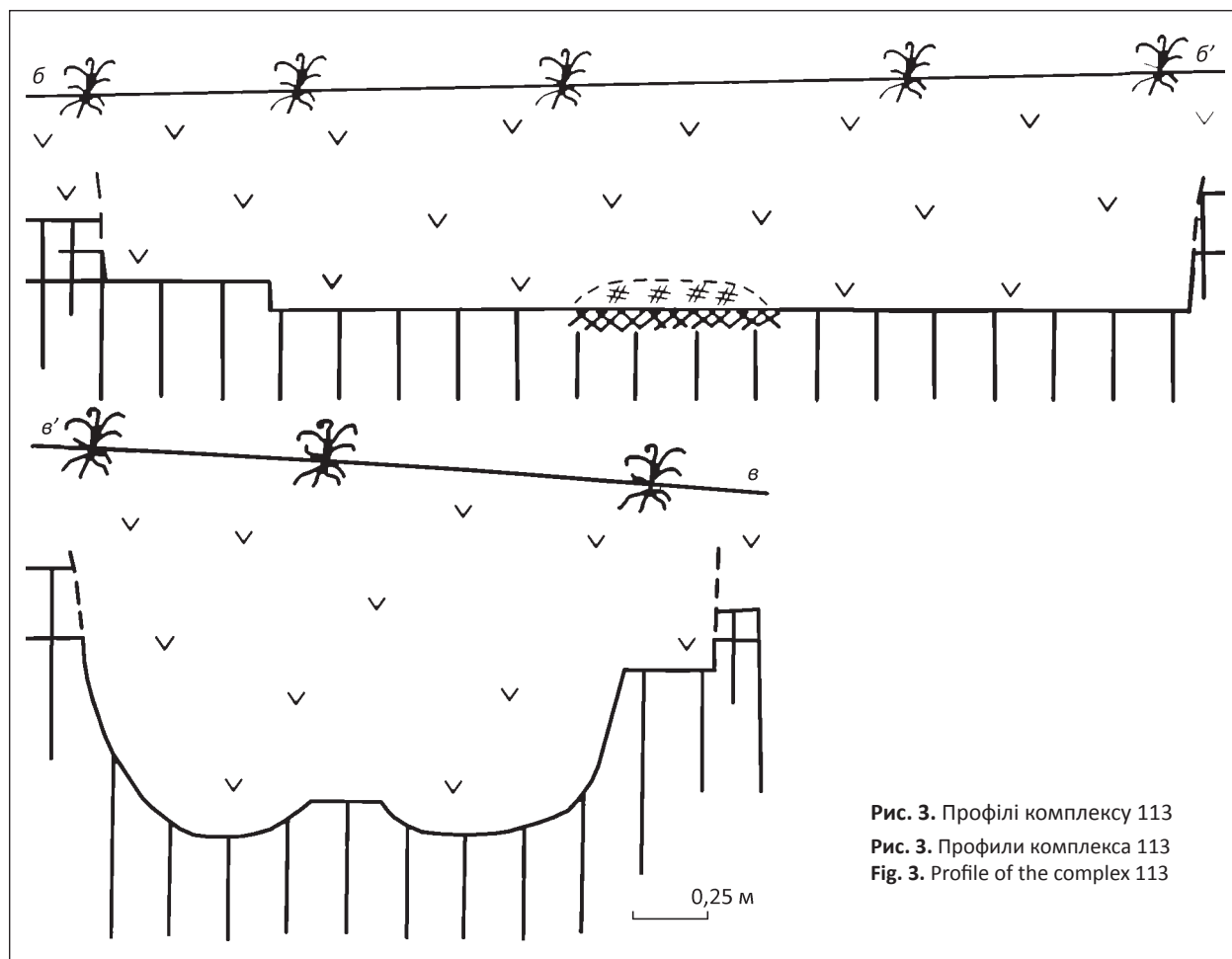

Рис. 3. Профілі комплексу 113

Рис. 3. Профіли комплекса 113

Fig. 3. Profile of the complex 113

лено у нижній частині основного котловану комплексу знайдено ще один неповний розвал нижньої частини горщика з традиційним прокресленим орнаментом (рис. 5: 7) та вінця від горщика з неупорядкованими відбитками гребінцевого штампу по відігнутому краю вінця (рис. 5: 5). Разом з цією групою кухонної кераміки знайдено 7 уламків середньовічних амфор, один з яких мав графіті у вигляді косо розташованого знаку «V» (рис. 5: 3). В заповненні котловану знайдено десяток шматків рваного каміння (половина — на дні меншої ями); теж саме можна сказати і про кістки домашніх тварин.

Найбільшу кількість предметів було виявлено у вигляді дещо розпорошеного скупчення в невеликій ямці, що була створена практично впритул до відкритого вогнища із західного боку (рис. 2). Вона не мала чітких візуальних меж. Заповнення її також практично не виділялося по горизонтальних та вертикальних зачистках з причин того, що підлога між вогнищем та стінкою котловану була значною мірою перерита землерий-

ними тваринами⁶. Серед двох сотень предметів різного ступеню збереженості, що виявлені в цьому місті, більшість відносяться до прикрас та елементів одягу. Значна частина артефактів мала явні сліди перебування у вогні.

Серед виявлених в цьому скупченні знахідок, слід виділити артефакти з металів. Три залізні знахідки являли собою: обламаний з товстого краю залізний стрижень (рис. 4: 3), ще один, але зігнутий стрижень малого діаметру (рис. 4: 9) та уламок пластини (рис. 4: 6). Бронзові вироби представлені невеликою кількістю металевого лому загальною вагою 0,4 г та кількома виробами: фрагментована пряжка від взуття (рис. 4: 10), вусики для кріплення ремінної бляшки (рис. 4: 16), рештки двох пронизок-спіралей (рис. 4: 17) та частина пошкодженого вогнем круглого виробу (діаметром $\approx 3,5$ см) з отвором по центру (рис. 4: 5; 6: 1). Останній мав золоте плакування, що добре збереглося з частиною бронзової основи (рис. 4: 4; 6:

⁶ Докладніше про це див. у звіті [10, с. 20—22].

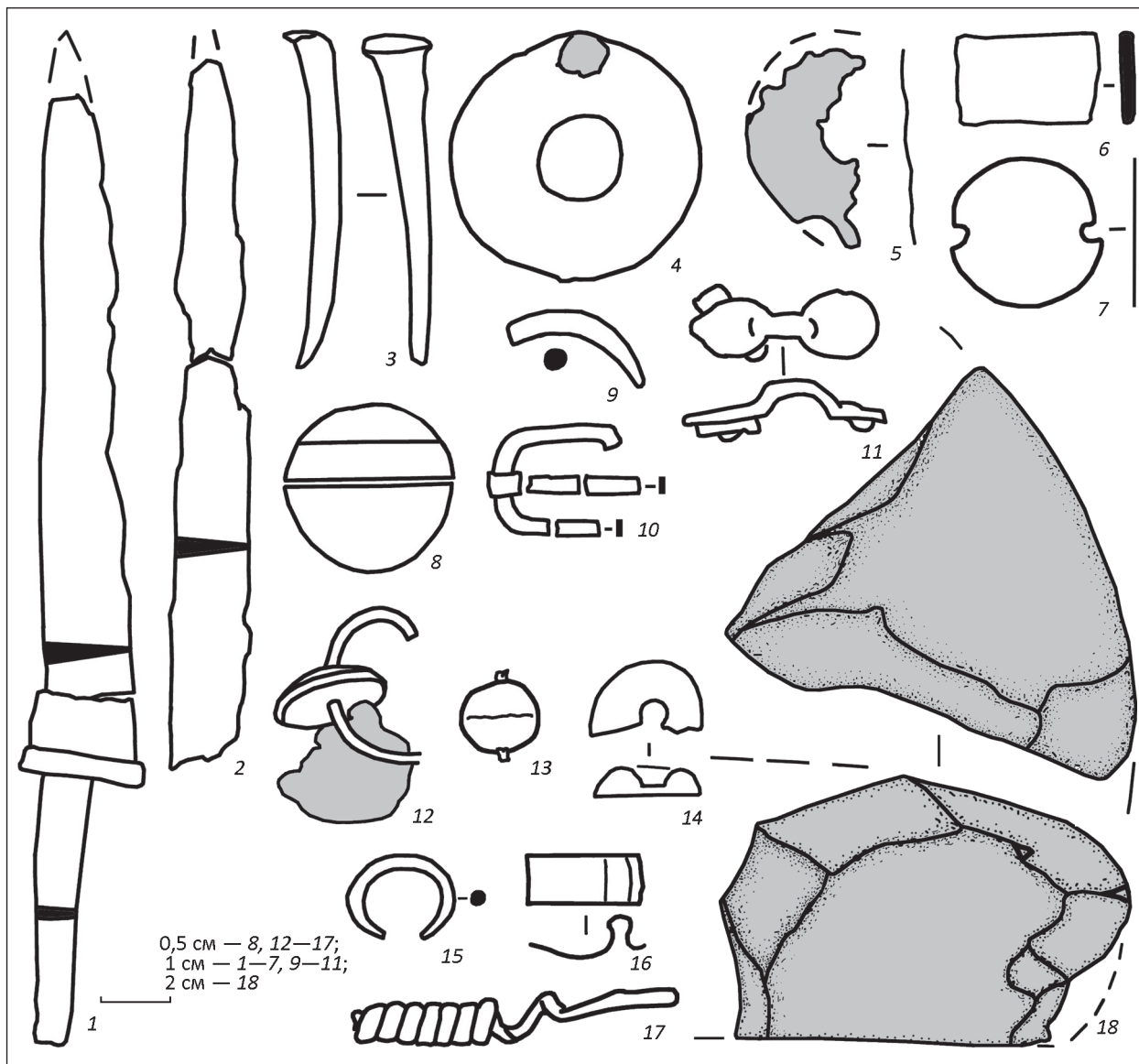

Рис. 4. Знахідки в комплексі 113: 1–3, 6, 9, 11 — залізо; 4 — золото і бронза; 5, 10, 16, 17 — бронза; 7, 13 — золото; 8, 14, 15 — срібло; 12 — золото зі сріблом; 18 — кварцит

Рис. 4. Находки в комплексе 113: 1–3, 6, 9, 11 — железо; 4 — золото и бронза; 5, 10, 16, 17 — бронза; 7, 13 — золото; 8, 14, 15 — серебро; 12 — золото с серебром; 18 — кварцит

Fig. 4. Artefacts in the complex 113: 1–3, 6, 9, 11 — iron; 4 — gold and bronze; 5, 10, 16, 17 — bronze; 7, 13 — gold; 8, 14, 15 — silver; 12 — gold with silver; 18 — quartzite

2). Тут були виявлені рештки однієї золотої наборної сережки з полою кулькою (рис. 4: 12, 13; 6: 4, 6); до її верхньої частини прикипів срібний розплав (рис. 4: 12; 6: 4). Ще одна золота (?) бляшка являла собою тонкий диск (0,05 см) з двома діаметрально розташованими, але на час знахідки — розірваними — отворами для кріплення на м'яку основу зі шкіри або тканини (рис. 4: 7; 6: 3). Срібло представлено у вигляді дрібних безформних зливків загальною масою ~60 г, що лишилися від розплавлених у вогні виробів (рис. 6: 8). Серед срібних артефактів відзначимо рештки монети (у чотирьох частинах

і загальною вагою 2,4 г; рис. 6: 7) ⁷, пустотілу привіску з двох половинок (рис. 4: 8; 6: 5) та рештки, скоріш за все, ще однієї наборної сережки (рис. 4: 14, 15).

Намистини цього скупчення можна розділити на 2 групи: кам'яні та скляні ⁸. Серед кам'яних переважну більшість складали сердоликові (44 шт.). Одна з бусин була сплющено-біконічна, одна — видовжено-біконічна і ще одна — 14-гранна кубічна; інші

⁷ На думку А.О. Гомзіна, який люб'язно оглянув зображення монети, це — рештки драхми Сасанідів або Арабо-Сасанідів кінця VI—VIII ст.

⁸ Докладніше про намисто див. в описі до звіту [10, с. 24, 37—43].

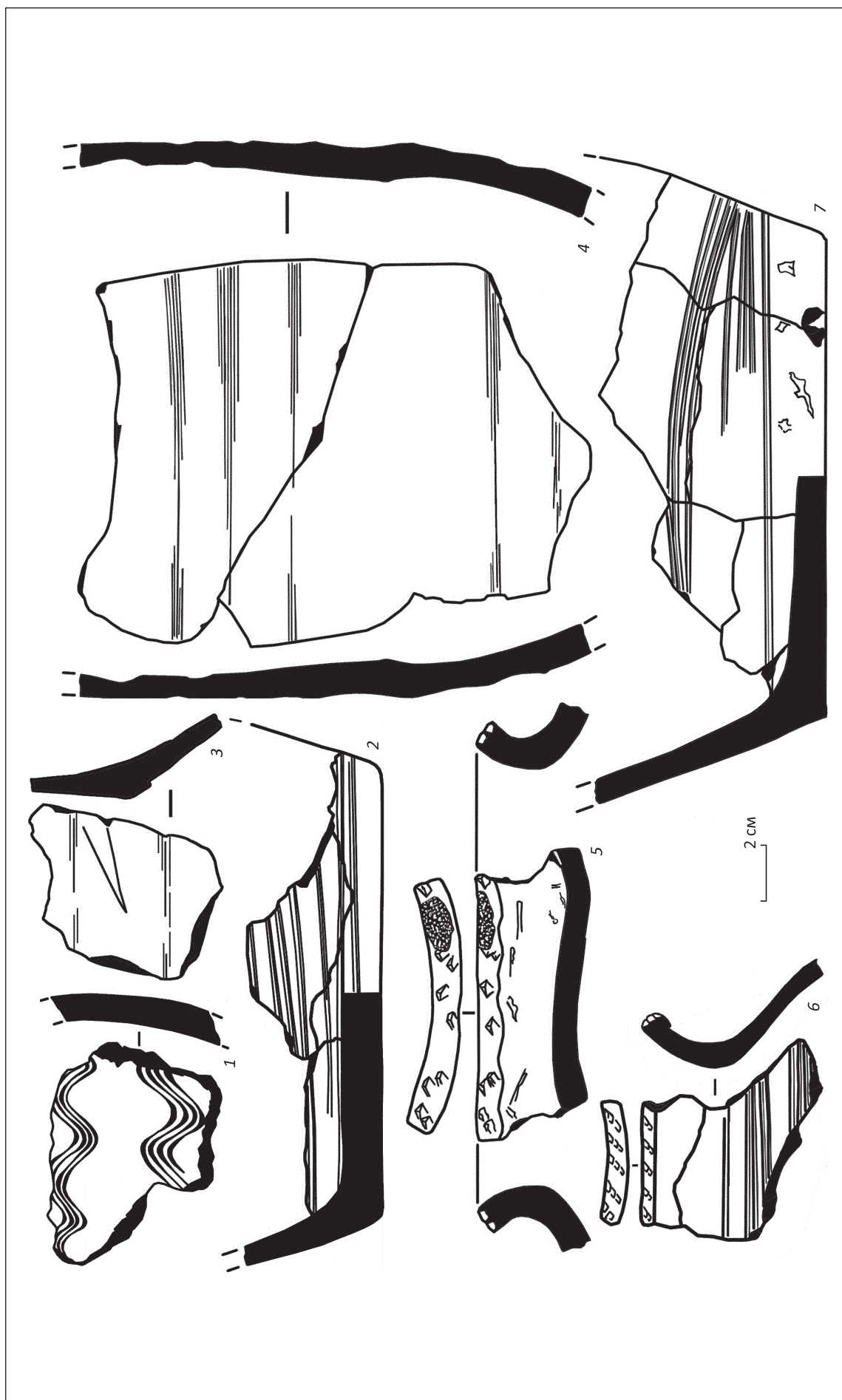

Рис. 5. Керамічні матеріали з комплексу 113
 Рис. 5. Керамические материалы из комплекса 113
 Fig. 5. Ceramic materials from the complex 113

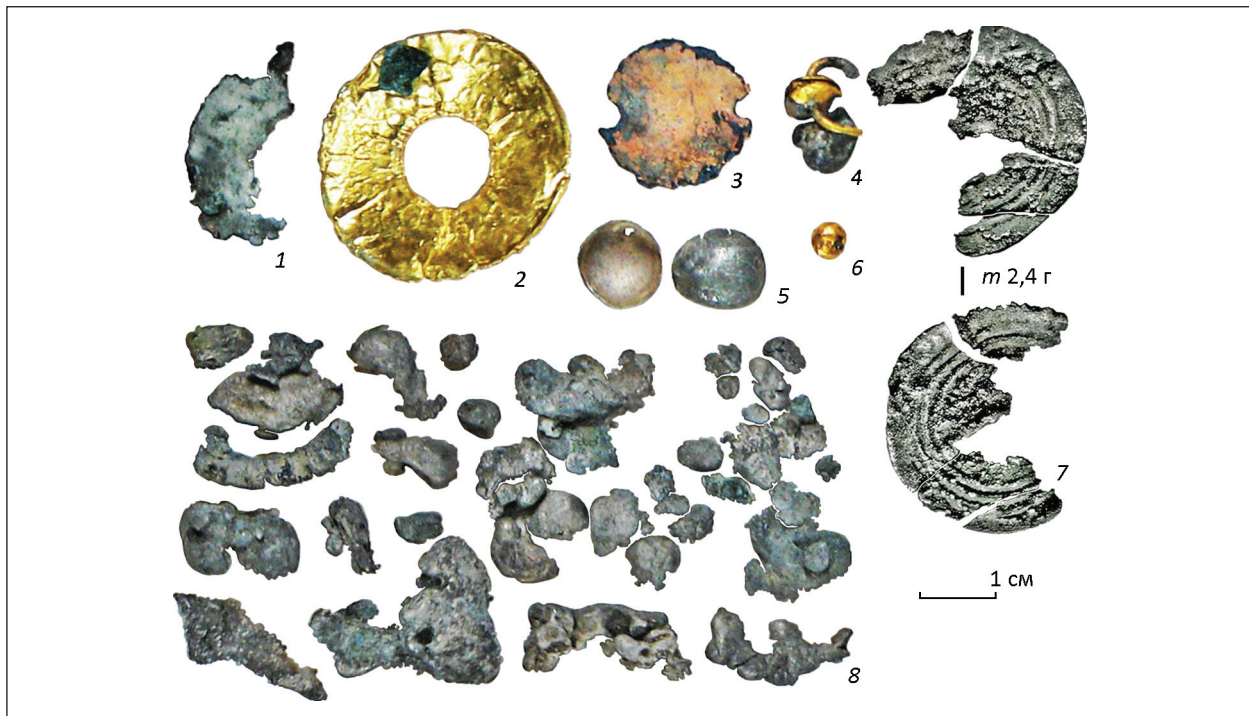

Рис. 6. Металеві артефакти, що виявлені в ґрунті біля вогнища (фото): 1 — бронза; 2 — золото з бронзою; 3, 6 — золото; 4 — золото зі сріблом; 5, 7, 8 — срібло

Рис. 6. Металлические артефакты, выявленные в грунте возле очага (фото): 1 — бронза; 2 — золото с бронзой; 3, 6 — золото; 4 — золото с серебром; 5, 7, 8 — серебро

Fig. 6. Metal artefacts, found in the ground near a hearth (photo): 1 — bronze; 2 — gold with bronze; 3, 6 — gold; 4 — gold with silver; 5, 7, 8 — silver

намистини цієї групи були сферичної форми (діаметром 0,5—0,9 см). Лише 4 сердолікові бусини мали яскравий природний колір, інші мали різний ступінь впливу високої температури. Одна діжкоподібна бусина була з аметисту, дві — з гірського кришталю. Скляні намистини, пронизки та привіски за кольоровою гамою були вкрай різноманітними. Вони були виготовлені з непрозорого скла, переважно — поліхромними (рис. 7). Всього їх можна виділити 135 екз. До цієї групи можна додати і 21 екз. бісеру, переважно з синього непрозорого скла (лише 2 екз. були жовтими, 1 — золотавий). Однак, означеними числами кількість намистин і бісеру не вичерпується: окрім описаного вище, у даному скупченні виявлено чимало безформних шматочків перепаленої скляної маси чорного, сірого або темно-синього кольорів. У виявленому наборі знаходилося чимало деформованих температурою намистин та привісок. Деякі з них були спечені зі срібними зливками (рис. 8: 1). Виявлені: чотиричастна біло-срібляста пронизка, до якої «прикипів» синій бісер (рис. 8: 2); спечені шматки скляної маси, до яких прикипіли білі

бусини та синій бісер (рис. 8: 3, 4)⁹. В цілому, набір намистин, привісок, пронизок та бісеру створює враження, що він складався протягом чималого часу завдяки надходженням з різних джерел. Таке припущення напрошується з причини того, що в цьому наборі практично відсутні серійні речі, а кольорова гама та орнаментальні втілення — вкрай різноманітні.

Описану вище ямку, яка виявлена перед вогнищем, і яка містила щойно описаний вище комплекс предметів ми не можемо

⁹ Наші спостереження над перепаленими та спеченими намистинами і бісером свідчать про те, що ці прикраси не одночасно потрапили до вогню. Частина їх перепалена до крихкої чорної миси або криштва; частина мала сірий колір із явними різнокольоровими вклученнями (до п'яти різних кольорів, чого не спостерігалось в жодній з вцілілих намистин). Якщо б потрапляння всього набору намистин до вогню було синхронним, то важко уявити, що якась його частина вціліла, якась лише деформувалася без втрати кольору, якась — розплавилася до різнокольорової маси, а до них ще й «прикипіли» намистини і навіть дрібний бісер, що зберегли початкову форму виготовлення. Виходячи з наведеного, ми схилиємось до думки, що скоріш за все намистини і бісер потрапляли до ритуального багаття не одночасно, а через певні проміжки часу. Не виключено, що певна поетапність обряду з вогнем могла бути пов'язана із додаванням окремих речей-дарунків від різних родичів до особистих речей небіжчика.

Рис. 7. Намистини, що виявлені в ґрунті біля вогнища (фото)

Рис. 7. Бусины, выявленные в грунте возле очага (фото)

Fig. 7. Beads, found in the ground near a hearth (photo)

вважати господарською ні за формою, ні за вмістом. Господарчі ями перед відкритими вогнищами відомі на пам'ятках салтівського лісостепу, в тому числі і на городищі Мохнач [11, с. 159—161; 12, с. 190; 13, с. 183—184]. Вони зазвичай чітко визначаються під час зачисток своїм більш темним кольором, в якому завжди виділялися фракції попелу, деревного вугілля та пічне кришиво, кількість та розміри яких практично завжди збільшувалось від верху до низу. У деяких випадках дно та нижня частина стінки ями з боку вогнища самі несли сліди перепеченості [14, с. 70—71; 15, с. 68—69]. Жодної з цих ознак не було. Тому дану яму, разом з її

вмістом, ми вважаємо культовим комплексом, пов'язаним з похованням або поминанням родича тих, хто мешкав у даному житлі. Виходячи з набору прикрас, можна припустити, що це була, скоріш за все, дівчина або молода жінка. Після обрядових дій, проведених з використанням вогню, рештки особистих речей, прикрас та предметів особистого вжитку були очищені від решток багаття (попіл, вугілля), а, можливо, й від кісток, після чого вони були принесені до оселі і закопані на почесному місці — біля вогнища.

Аналогії даному комплексу (№ 113 у розкопі 10 на городищі Мохнач), як за формою споруди так і за її інвентарем, широко відомі

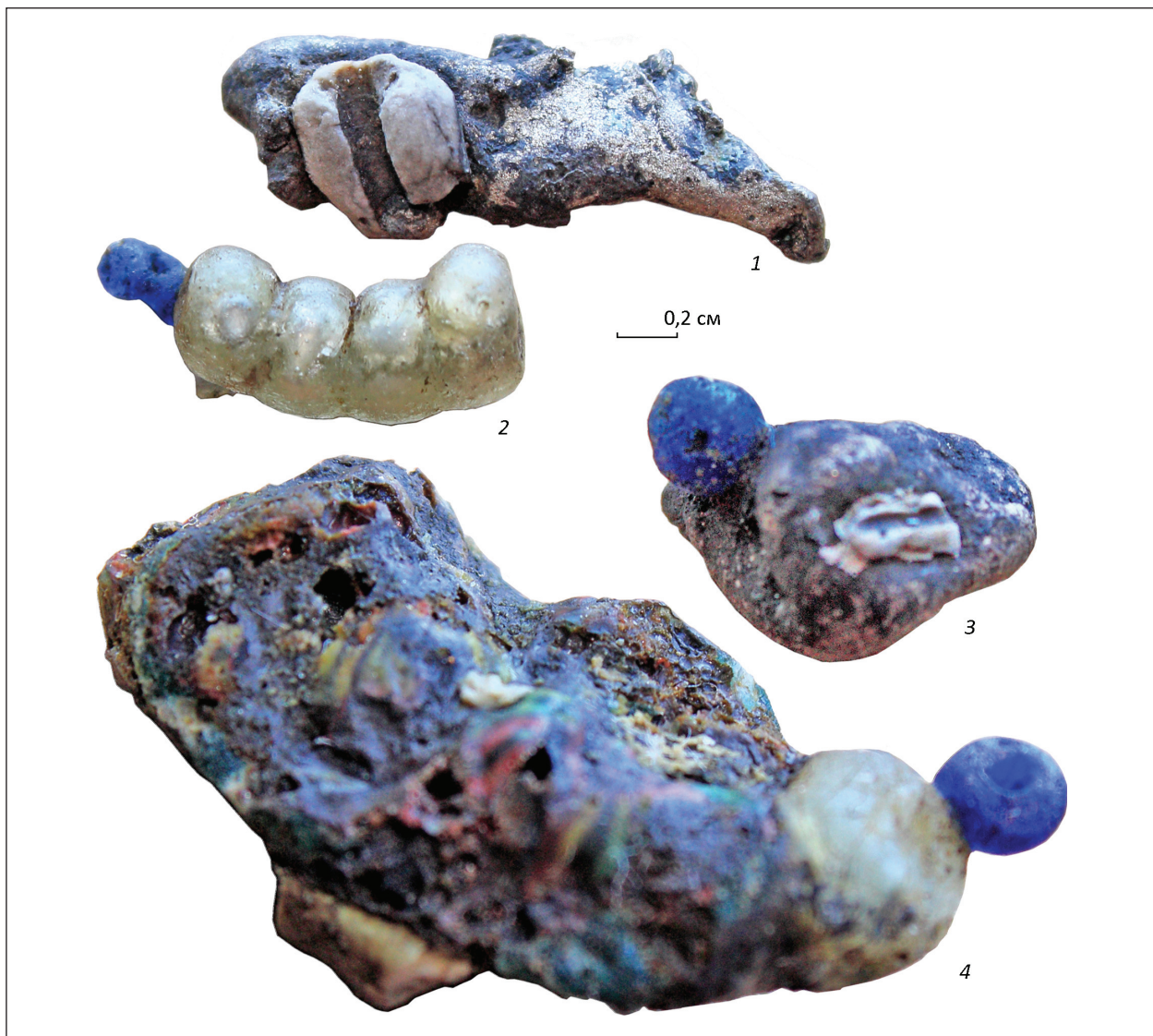

Рис. 8. Спечені намистини, що виявлені в ґрунті біля вогнища (фото): 1 — срібний зливочок з половиною намистини; 2 — біла чотирьохчастна намистина з синім бісером; 3 — скляна розплавлена маса з синім бісером; 4 — скляна розплавлена маса з білою намистиною та синім бісером

Рис. 8. Спеченные бусины, выявленные в грунте возле очага (фото): 1 — серебряный слиток с половиною бусины; 2 — белая четырёхчастная бусина с синим бисером; 3 — стеклянная расплавленная масса с синим бисером; 4 — стеклянная расплавленная масса с белой бусиной и синим бисером

Fig. 8. Sintered beads, found in the ground near a hearth (photo): 1 — silver ingot with a half of a bead; 2 — a white four-part bead with blue seed beads; 3 — glass molten mass with blue seed beads; 4 — glass molten mass with a white bead and blue seed beads

у салтівській культурі. За планом котловану дане житло відноситься до стаціонарних юртоподібних, що були широко відомі по території Хозарського каганату і які докладно проаналізовані В.С. Фльоровим [16]. Найбільш повне на наш час зведення таких житлових приміщень щодо салтівського лісостепового населення на Сіверському Дінці (де й знаходиться городище Мохнач) міститься в одній із нещодавніх робіт В.І. Квітковського [17]. Однак, слід зазначити, що більшість аналогічних житлових приміщень не мали «внутрішніх» господарчих ям, а для

регіону Сіверського Дінця вони взагалі до цього часу не були відомі. Все це свідчить про достатньо суттєве «вростання» хазяїна цього житла — виходячи з форми котловану, колишнього степового мешканця — в побутові традиції місцевого осілого населення. Про осілий (землеробський) характер його господарства свідчить уламок кварцитового жорна (рис. 4: 18), а високий рівень достатку — наявність вище описаних речей з цінних матеріалів та дирхем.

Речі побутового та особистого вжитку: ножі, кераміка, елементи одягу та прикра-

си — мають широкі аналогії в салтівських матеріалах. Звернемо лише увагу на дві особливі речі, що відносяться до костюму / одягу. Однією з них є золота (?) бляшка із розірваними отворами для кріплення до м'якої основи (рис. 4: 7; 6: 3). Аналогічні за розміром металеві бляшки неодноразово зустрічалися в лісостепових аланських могильниках лісостепоного варіанта салтівської культури на Сіверському Дінці [1, рис. 58; 18, рис. 4: 5, 22; 5: 31, 32; 6: 36; 19, рис. 6: 13—15]. Одна така нашивна бляшка відома з дитячого поховання на Маяцькому могильнику [20, с. 21, табл. 12, рис. 62]. Панівна більшість їх була створена з бронзи (принаймні там, де автор публікації вказував на матеріал, з якого вони були створені, це була бронза). Найбільш близькою аналогією нашій накладній бляшці є бронзова позолочена, що знайдена поряд з похованням дівчинки-підлітка у дромосі катакомби 58 на IV могильнику у Верхньому Салтові [22, с. 97, рис. 1: 3]. Вважаємо за необхідне відзначити, що такі бляшки для оздоблення костюму відомі як у чоловічих, так у дитячих похованнях, але найчастіше вони зустрічаються — у жіночих.

Другим предметом є бронзовий виріб із золотим плакуванням (рис. 4: 4, 5; 6: 1, 2). Більшість дослідників в них вбачає ґудзики, або пряжки-ґудзики, що апіорі відносять їх до предметів категорії «одяг / костюм». Практично всі відомі на наш час аналогічні предмети були створені зі стулок перловиць (сімейства Unionidae), які значною мірою поширені у річках півдня Східної Європи. Саме такі доволі широко відомі (незалежно від статі на віку небіжчика) на катакомбних могильниках, де їх знаходять від 1 до 8 в похованні: Дмитрівка [1, с. 107, рис. 56]; Рубіжне [19, рис. 4: 29; 6: 46, 47]; Старий Салтів [18, рис. 3: 28; 4: 7, 21; 5: 6, 19, 20; 6: 49]; на Маяцьком могильнику [20, табл. 10, 11, 13, 14, 17, 18, рис. 52: 10; 53: 6; 54: 10; 55: 9, 14—17; 56: 12; 57: 8]. Однак, найбільш повною аналогією нашій металевій знахідці (бронза із золотим плакуванням) є бронзовий ґудзик-пряжка з поховання 99 на IV Верхньо-Салтівському могильнику [21, с. 357, рис. 2: 10].

Отримані матеріали свідчать, що даний комплекс являв собою юртоподібне житло салтівської археологічної культури зі сліда-

ми проведення обрядових (поховальних або поминальних) дій, які були втілені із використанням вогню на стороні. Об'єктом цих дій, виходячи з прихованих біля вогнища речей, була молода жінка. Після проведення обряду частина предметів була витягнута з багаття, очищена від його решток та, можливо, кісток, принесена до даного житла і прихована поблизу сімейного вогнища. Такі дії свідчать, що обряд стосувався близького родича (дружина, донька?), пам'ять про якого була вкрай важлива для тих, хто продовжував мешкати в даній будівлі. Наявність коштовних речей та багатий набір намиста свідчить про значний матеріальний рівень померлої та й всієї родини взагалі¹⁰. Набір прикрас та аналогії елементам костюму дозволяє датувати даний комплекс в загальних межах IX ст. н. е.

З точки зору етнічної належності мешканців даного житлового комплексу необхідно сказати наступне. З одного боку, ми маємо юртоподібне житло, в якому втілюються побутові традиції кочового суспільства і представників різних степових етносів (булгар, тюрків, угрів). З іншого боку, кремаційний обряд (поховання чи-то поминання) останнім часом харківськими дослідниками пов'язується із частковим переселенням тюрко-адигів з Північно-Західного Кавказу на північно-західні околиці каганату [наприклад: 23; 24]. Слід враховувати й той факт, що набір прикрас та речі особистого вжитку, що пройшли обробіток вогнем, має стійкі аналогії серед старожитностей аланів. Виходячи з означеного, вважаємо за можливе припустити, що даний комплекс (№ 113 розкопу 10 на городищі Мохнач) свідчить про те, що його мешканці були носіями різних етнокультурних традицій. Це вже неодноразово фіксувалося на поселенських пам'ятках лісостепоної зони Сіверського Дінця і, зокрема, на цьому ж городищі Мохнач [25; 26].

¹⁰ Вважаємо за необхідне відмітити, що це не перша знахідка юртоподібного житла з багатим набором жіночих прикрас на городищі Мохнач [22]. Це дозволяє висловити думку про те, що осідання колишніх кочовиків (які за традицією використовували житло подібне до юрти) не завжди було вимушеним, а планувалося заздалегідь і підкріплювалося певними родинними статками.

ЛІТЕРАТУРА

1. Плетнёва С.А. На славяно-хазарском пограничье. — М., 1991.
2. Плетнёва С.А. Саркел и «шёлковый путь». — Воронеж, 1996.
3. Винников А.З., Плетнёва С.А. На северных рубежах Хазарского каганата. Маяцкое поселение. — Воронеж, 1998.
4. Плетнёва С.А. Очерки Хазарской археологии. — Москва; Иерусалим, 1999.
5. Чернигова Н.В. Звіт про археологічні розкопки Верхносалтівського городища в 1999 році / НА ІА НАНУ. — Ф. 64. — 1999/17.
6. Супренков А.А., Науменко В.Е., Пономарёв А.Ю. Поселение VIII—X вв. Гора Чиркова 1 на Таманском полуострове (краткий обзор по результатам раскопок 2015 г.) // ХА. — 2017. — Т. 15.
7. Винников А.З., Афанасьев Г.Е. Культурные комплексы Маяцкого селища. — Воронеж, 1991.
8. Колода В.В. Салтовские погребения на городище Мохнач // Культуры степей Евразии второй половины I тысячелетия н. э.: Материалы к V Международной археологической конференции 25—28 ноября 2013 г. — Самара, 2013.
9. Юрченко А.В. До питання про поховання на поселеннях салтівської культури (лісостеповий варіант) // Сумський історико-архівний журнал. — Суми, 2012. — № XVI—XVII.
10. Колода В.В. Звіт про роботу на городищі в с. Мохнач Зміївського району Харківської обл. у 2018 р. / НА ІА НАНУ. — № 2018/014.
11. Колода В.В. Жилище и мастерская гончара на городище Мохнач // Верхнедонский археологический сборник. — Вып. 5. — Липецк, 2010.
12. Колода В.В. Исследования на городище Мохнач // АДУ 2010 р. — Київ; Полтава, 2011.
13. Колода В.В. Дослідження поблизу с. Мохнач // АДУ 2015. — К., 2016.
14. Колода В.В. Опыт реконструкции одного из раннесредневековых жилищ осевшего кочевника // Проблемы истории та археології України. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції до 100-річчя XII Археологічного з'їзду в м. Харкові 25—26 жовтня 2002 року. — Харків, 2003.
15. Колода В.В., Квитковский В.И. Отчёт о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2007 году / НА ІА НАНУ. — Ф. 64. — 2007/135.
16. Флёров В.С. Раннесредневековые юртообразные жилища Восточной Европы. — М., 1996.
17. Квитковский В.И. Юртообразные жилища на салтовских поселениях Подонцовья // Дриновський збірник. — 2016. — Т. IX.
18. Аксёнов В.С. Старосалтовский катакомбный могильник // Vita Antiqua. — 1999. — № 2.
19. Аксёнов В.С. Рубежанский катакомбный могильник салтово-маяцкой культуры на Северском Донце // Донская археология. — 2002. — № 1—2.
20. Флёров В.С. Погребальные обряды на севере Хазарского каганата (Маяцкий могильник). — Волгоград, 1993.
21. Аксёнов В.С. Катакомба № 99 Верхне-Салтовского могильника (к вопросу распространения христианства в среде салтовского населения Подонцовья) // Сугдейский сборник. — 2010. — Вып. IV.
22. Колода В.В. Житло зі схованкою речей на городищі Мохнач // Археологія. — 2011. — № 4.
23. Аксёнов В.С., Лаптев А.А. Освоение населением Хазарского каганата лесостепного Подонцовья: взгляд на проблему // СЕЭС. — 2014. — Т. 12.
24. Аксёнов В.С. Носители кремационного обряда и этнокультурная обстановка в салтовском лесном Подонцовье (второй пол. VIII — нач. IX вв.) // В.К. Михеев Учні та послідовники до 80-річчя з дня народження. — Харків, 2017.
25. Колода В.В. Контакты славянского мира и Хазарского каганата на Северском Донце: этнокультурный аспект // ПА. — 2015 — № 4.
26. Колода В.В. Антисейсмічні конструкції середньовічних валів городища Мохнач як свідчення міграцій та мультикультурності населення // Феномен мультикультурності в історії України і Польщі: Матеріали міжнародної наукової конференції (Харків, ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 18—19 жовтня 2016 р.) — Харків, 2016.

РЕЗЮМЕ

Колода В.В. Житло кочівника зі слідами обрядових дій на городище Мохнач (за матеріалами розкопок 2018 р.)

Під час досліджень 2018 р. на городищі Мохнач на правому березі Сіверського Дінця в Харківській області (рис. 1) було досліджено житло зі слідами обрядових дій. За своїм планом житло відноситься до юртоподібних споруд з розмірами котловану 370 × 300 см і рівнем залягання підлоги у 80 см (рис. 2, 3). Конструкція житла та виявлені в ньому артефакти мають широкі аналогії у салтівській археологічній культурі, яка асоціюється з Хозарським каганатом (рис. 3—7). Поряд із відкритим вогнищем житла виявлена група навмисно закопаних речей, переважна більшість яких має сліди впливу вогню (рис. 6—8). Отримані матеріали свідчать, що даний набір речей є наслідком проведення обрядових (поховальних або поминальних) дій, які були проведені із використанням вогню за межами житла. Об'єктом цих дій була молода жінка. Після проведення обряду частина предметів була витягнута з багаття, очищена від його решток та, можливо, кісток, принесена до помешкання та прихована поблизу сімейного вогнища. Це свідчить, що обряд стосувався близького родича (дружина, донька?). Наявність коштовних речей та багатий набір намиста свідчить про значний матеріальний рівень померлої та й всієї родини взагалі. Набір прикрас та аналогії елементам костюму датують даний комплекс в загальних межах IX ст. н. е. Мешканці даного комплексу були носіями культурних традицій різних етносів, що входили до складу Хозарського каганату. Юртоподібне житло втілювало побутові традиції степового кочового суспільства, яке було представлено в каганаті різними етнічними групами (булгари, тюрки, угри). Кремаційний обряд поховання на теренах лісостепової Хозарії пов'язаний із переселеними сюди з Північно-Західного Кавказу тюрко-адигами. Набір прикрас та речі особистого вжитку, що пройшли обробіток вогнем, має стійкі аналогії серед старожитностей аланів.

Ключові слова: Хозарський каганат, салтівська археологічна культура, Сіверський Донець, Мохнач, юртоподібне житло, обряд кремації, кочівники, тюрко-адиги, алани, етнокультурні взаємовпливи.

Колода В.В. Жилище кочевника со следами обрядовых действий на городище Мохнач (по материалам раскопок 2018 г.)

Во время исследований 2018 г. на городище Мохнач на правом берегу Северского Донца в Харьковской области

ти (рис. 1) було изучено жилище со слідами обрядових дій. По своему плану жилище относится к юртоподобним сооружениям с размерами котлована 370 × 300 см и уровнем залегания пола — 80 см (рис. 2, 3). Конструкция жилища и выявленные в нём артефакты имеют широкие аналогии в салтовской археологической культуре, которая ассоциируется с Хазарским каганатом (рис. 3—7). Рядом с открытым очагом жилища выявлена группа преднамеренно закопанных вещей, подавляющее большинство которых имеет следы воздействия огня (рис. 6—8). Полученные материалы свидетельствуют, что данный набор вещей является итогом проведения обрядовых (погребальных или поминальных) действий, которые были проведены с использованием огня за пределами жилища. Объектом этих действий была молодая женщина. После проведения обряда часть предметов была извлечена из костра, очищена от его остатков и, возможно, костей, принесена в помещение и спрятана вблизи семейного очага. Это свидетельствует, что обряд осуществлялся по отношению к близкому родственнику (жена, дочь?). Наличие драгоценных вещей и богатый набор бус свидетельствует о значительном материальном уровне умершей и всей семьи вообще. Набор украшений и аналогии элементам костюма датируют данный комплекс в общих рамках IX в. н. э. Населявшие этот комплекс были носителями культурных традиций разных этносов, что входили в состав Хазарского каганата. Юртообразное жилище воплощало бытовые традиции степного кочевого общества, которое было представлено в каганате разными этносами (булгари, тюрки, угри). Кремационный обряд захоронений на территории лесостепной Хазарии связан с переселенными сюда с Северо-Западного Кавказа тюрко-адыгами. Набор украшений и вещи личного употребления, которые были подвержены огню, имеют устойчивые аналогии среди древностей аланов.

Ключевые слова: Хазарский каганат, салтовская археологическая культура, Северский Донец, Мохнач, юртообразное жилище, обряд кремации, кочевники, тюрко-адыги, аланы, этнокультурные взаимовлияния.

Koloda V.V. Nomad's dwelling with the marks of ritual acts on Mohnach hillfort (based on the materials of the excavations in 2018)

The dwelling with the marks of ritual acts was investigated during the research of Mohnach hillfort on the right bank of the Siverskij Donets' in 2018 (fig. 1). According to its plan, the dwelling belongs to yurt-like structures with the size of the construction pit equaled to 370 × 300 cm and the floor embedded at the level of 80 cm (fig. 2, 3). The structure of the dwelling along with the found artifacts has broad analogies in the Saltiv archaeological culture, associated with the Khazar Khaganate (fig. 3—7). A group of purposely buried things has been detected near an open fireplace; the majority of these things were affected by fire (fig. 6—8). The received materials show that this stuff kit is a result of ritual acts (funeral or commemorative ones) holding with the use of fire outside the dwelling. A young woman was the object of these acts. After ritual holding a part of things was taken out from fire, cleaned from its fire remains and possibly brought to the dwelling and hidden near the family hearth. This shows that the ritual was held in relation to a close relative (wife, daughter?). The presence of high-value jewels and a rich set of beads points to the considerable material level of the deceased person and the family in general. The jewelry set and analogies of the costume elements allow us to date the present complex within the framework of IX century AD. The people who populated this complex were the bearers of the cultural traditions of different ethnoses, which formed a part of the Khazar Khaganate. A yurt-like dwelling exemplified domestic traditions of the steppe nomad society that was represented in the Khaganate by different ethnic groups (Bulgar, Turkic, and Ugric peoples). Cremation burial ritual on the territory of the forest-steppe Khazaria is related to the Turkic-Adyghe people who emigrated from North-Western Caucasus. The jewelry set and items of personal-use, which were affected by fire, have stable analogies within Alan antiquities.

Keywords: Khazar Khaganate, Saltiv archaeological culture, Siverskij Donets', Mohnach, yurt-like dwelling, cremation ritual, nomads, Turkic-Adyghe people, Alans, ethnocultural inter-influences.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АДУ	— Археологічні дослідження в Україні. Київ.
АОР	— Археологически открития и разкопки. София.
АС	— Археологический съезд. Москва.
БИ	— Боспорские исследования. Симферополь.
БСП	— Българите в Северното Причерноморие. Одеса, Велико Търново.
ИАК	— Известия археологической комиссии. Санкт-Петербург.
ИМСЗБ	— Известия на музеите в Северозападна България. София.
ГНАМ	— Годишник на Народния археологически музей. София.
МАИЭТ	— Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Симферополь.
МАЭСУ	— Музей археологии и этнографии Слободской Украины. Харьков.
МИАСК	— Материалы и исследования по археологии Северного Кавказа. Москва.
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР. Москва.
МПК	— Музеи и паметници на културата. София.
НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. Київ.
ПА	— Поволжская археология. Казань.
СА	— Советская археология. Москва.
САИ	— Свод археологических источников. Москва.
СЕЭС	— Степи Европы в эпоху средневековья Донецк.
СМК	— Салтово-маяцька культура. Харків.
РА	— Российская археология. Москва.
Тр... АС	— Труды... археологического съезда. Москва.
ХА	— Хазарский альманах. Киев, Харьков, Москва.
ХГУ	— Харьковский государственный университет. Харьков.
ХІМ	— Харківський історичний музей. Харків.
ХНПУ	— Харьковский национальный педагогичний университет. Харків.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АКСЬОНОВ Віктор Степанович — кандидат історичних наук, завідувач відділу археології Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова; *aksyonovviktor@gmail.com*.

ГОЛУБЕВ Андрій Михайлович — молодший науковий співробітник Дочірнього підприємства Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України; *ptahx@ukr.net*.

КОЛОДА Володимир Васильович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, завідувач навчально-дослідною археологічною лабораторією Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди; *koloda.v@gmail.com*.

КОМАТАРОВА-БАЛІНОВА Євгенія — кандидат історичних наук, доктор відділу Середньовічної археології Національного інституту археології з музеєм Болгарської академії наук; *e_komatarova@abv.bg*.

МАЙКО Вадим Владиславович — доктор історичних наук, Інститут археології Крима, директор; *vadimmaiko@ukr.net*.

СВИСТУН Генадій Євгенович — науковий співробітник Дочірнього підприємства Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України; *sacaliba@gmail.com*.

СТЕПОВИЙ Олександр Васильович — кандидат історичних наук, Нижньовартівський державний університет, старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії історіографії та польових методів археології; *avstepovoy@yandex.ru*.

ФЛЬОРОВ Валерій Сергійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу Середньовічної археології Інституту археології Російської академії наук; *valerij-flyorov@yandex.ru*.

ЗМІСТ

Передмова (В. Аксьонов)	3
Аксьонов В.С. Открытия последних лет на катакомбном могильнике у с. Верхний Салтов	4
Аксьонов В.С. Відкриття останніх років на катакомбному могильнику біля с. Верхній Салтів.	12
Aksyonov V.S. Discoveries of recent years at the catacomb cemetery in the Verhnij Saltiv village	13
Голубев А.М. Західне крило Хозарського каганату	14
Голубев А.М. Западное крыло Хазарского каганата	17
Holubiev A.M. The core of the northwestern portion of the Khazar Kaganate	17
Колода В.В. Житло кочівника зі слідами обрядових дій на городищі Мохнач (за матеріалами розкопок 2018 р.)	18
Колода В.В. Жилище кочевника со следами обрядовых действий на городище Мохнач (по материалам раскопок 2018 г.)	28
Koloda V.V. Nomad's dwelling with the marks of ritual acts on Mohnach hillfort (based on the materials of the excavations in 2018)	29
Майко В.В. Об одном типе светильников населения Таврики и Тамани салтово-маяцкого времени	30
Майко В.В. Про один тип світильників населення Таврики та Тамані салтово-маяцького часу.	35
Maiko V.V. About one type of lamp the population of Tavrica and Taman' of Saltiv-Mayatskoe time.	35
Свистун Г.Е. О перспективах археологических исследований городища и селища в с. Верхний Салтов.	36
Свистун Г.Е. Про перспективи археологічних досліджень городища і селища в с. Верхній Салтів	47
Svistun G.Je. On the prospects of archaeological research of the fortress and the village in Verhnij Saltiv	47
Степовой А.В. Ютановский пункт древней металлургии II: культовый участок	48
Степовий О.В. Ютанівський пункт давньої металургії II: культова ділянка	57
Stepovoy A.V. Yutanovka point of ancient metallurgy II: cult site	57
Флёрв В.С. Донские историки XIX — начала XX вв. В.М. Пудавов и Е.П. Савельев о семикаракорском городище.	58
Фльоров В.С. Донські історики XIX — початку XX ст. В.М. Пудавов і Є.П. Савельєв про Семикаракорське городище.	65
Flyorov V.S. The Don's historians from the 19 th to the beginning of 20 th century V.M. Pudavov and E.P. Savel'ev about the Semikarakory fortress	65
Коматарова-Балинова Е. The «Pechenegs» from Pliska and Odartsi and their «amulet»-riders	66
Коматарова-Балинова Е. «Печенеги» в Плиске и Одарцах и их «амулеты»-всадники	78
Коматарова-Балинова Е. «Печеніги» в Плисці і Одарцях і їхні «амулет»-вершники	78
Список сокращений	79
Відомості про авторів.	80

Наукове видання

ГРОМАДЯНСЬКА СПІЛКА «ПЛАТФОРМА ГРОМАДЯНСЬКИХ СИЛ 22 ЛЮТОГО»
ХАРКІВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ ІМЕНІ М.Ф. СУМЦОВА
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ Г.С. СКОВОРОДИ

МІХЕЄВСЬКІ ЧИТАННЯ

Випуск 1

Українською, російською, англійською мовами

Відповідальні за випуск В.С. Аксьонов, В.В. Колода

Дизайн обкладинки С.А. Горбаненка, А.В. Панікарського

Коректор В.В. Колода

Ілюстрації авторські

Комп'ютерна верстка С.А. Горбаненка

Підписано до друку 31.08.2019. Формат 60 × 84/8.
Гарн. Calibri. Папір офс. Друк офс. Ум. друк. арк. 9,5.
Обл.-вид. арк. 10. Тираж 50 екз. Зам. №

Видавець ТОВ «Майдан», 61002, Харків,
вул. Чернишевська, 59. Тел.: (057) 700-37-30

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.